

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ САМОАКТИВНОСТІ У ФОРМАТІ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Мирослав БОРИШЕВСЬКИЙ

Copyright © 2012

Безсумнівним є той факт, що соціальна цінність будь-якої науки визначається не лише здобутками у царині теоретичних надбань. Соціальна значущість науки зумовлюється також тим, якою мірою вона спроможна впливати на найрізноманітніші сфери практичної життєдіяльності суспільства, тобто тим, наскільки та чи інша наука здатна допомагати розв'язанню найзлободеніших проблем людського повсякдення.

Сказане повною мірою стосується практичної, суто прикладної гілки психології. Загалом позитивно оцінюючи досягнення сучасної української практичної психології, водночас зазначимо, що деякі недоліки, проблеми, які виникають у щоденному психологічному практикуванні, багато в чому спричинені недостатнім урахуванням основних принципів, що становлять основу психології як науки. Певні, нехай навіть найвиртуозніші техніки й прийоми, що застосовуються у психологічній практиці, не можуть бути успішними, якщо поза увагою дослідника залишаються такі моменти, як вплив на реальні можливості конкретної особи її моральних рис-якостей, духовності, цільових внутрішніх настановлень, рівнів самоактивності й самоповаги тощо.

Ознайомлення з працями, які присвячені питанням психологічної практики, дає підстави констатувати, що, на жаль, не так уже й рідко знаходимо приклади абстрагування деяких авторів від основних постулатів психологічної науки, із недостатньою увагою до відомих психологічних принципів – *системності, цілісності, єдності свідомості й діяльності та поведінки, самоактивності*. Врахування останнього відіграє особливу роль у психологічній діагностиці притаманних особистості потенційних можливостей, у передбаченні їх змін і зростання внаслідок внутрішнього самоспричинення та саморозвитку.

Відповідно до сказаного, зупинимося більш докладно на проблемі (і водночас принципі) самоактивності, що вимагає дотримання його вимог

під час здійснення тих чи інших процедур будь-якого фахового психологічного практикування.

Передусім укажемо на очевидне: *психологія самоактивності* – результат власних багаторічних досліджень [1], які проводилися колективом співробітників лабораторії психології особистості ім. П.Р. Чамати Інституту психології НАПН України з проблем самосвідомості особистості і таких її складових, як самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, а також безпосередньо пов'язаних із самосвідомістю процесів саморегуляції (самоконтроль, самовиховання, самотворення і т. ін.). Вони дають підстави у загальних рисах описати *психологічну сутність самоактивності особистості*, сформулювати гіпотетичні міркування стосовно умов, які стимулюють самоактивність учнів.

Щонайперше зазначимо, що самоактивність є засадовою, вирішальною умовою забезпечення зворотного зв'язку в педагогічному процесі, завдяки якому вихователь отримує інформацію стосовно характеру зустрічної дії вихованця і на цій основі уточнює, коригує алгоритм керування цим процесом. Відтак самоактивність – це вияв умотивованої участі, тобто мотивації самостійного, ініціативного долучення учня до потужної освітньої діяльності. Рівень його активності визначається особливостями організації його конкретно-ситуаційного діяння, спілкування, стосунків, взаємин з навколишніми, можливостями самоорганізації, а перебіг її розвитку зумовлюється тим, якою мірою він забезпечений умовами самостійного здійснення своїх учинкових дії та поведінкових актів як моментів самовизначення серед інших – передусім тих, хто є для нього суб'єктивно значущими.

Отже, самоактивність неподільно пов'язана із явищем *особистісного смислу* (а відтак і сенсу), котрий розкривається людині через співвіднесення з реальностями свого життя значень предметів і явищ, різних цінностей,

цілей і засобів діяльності. Завдяки такому співвіднесенню особа приходить до усвідомлення персональної значущості, вагомості чи смислової повноти окремих подій, предметів, переконань.

Відсутність зазначеного смислу стає причиною пасивної позиції людини, що гальмує процес становлення її як суб'єкта діяльності (поведінки); і все те, у чому вона навіть мимохідь бере участь чи без внутрішнього бажання проходить повз неї, – діяльність, поведінка, дотримання норм і правил – сприймаються нею як щось накинута зверху, проти її волі. За таких умов виникають суттєві деформації у структурі її особистості, причому найбільше на початкових стадіях її становлення, зокрема в роки шкільного дитинства, у підлітковому віці.

Щоб уникнути подібних відхилень в організації педагогічного процесу, потрібно враховувати і реалізовувати один із найважливіших психологічних принципів – *діяльнісної опосередкованості процесу формування особистості*, який утверджує ідею потреби задіяння дитини до цього процесу, передбачає створення умов для її реальної участі у міжособовій взаємодії, себто вимагає суб'єктної участі кожного у справі учнівської групи чи шкільного колективу.

Формувати діяльну особистість – означає розвивати у неї здатність до самостійності – у мисленні, почуттях, сприйманнях, у розумінні різних явищ навколишньої дійсності. А це можливе за умови, коли вже на початкових етапах соціалізації дитина долучається до активної участі у виховних і суто навчальних процесах, в усіх справах, що мають слугувати становленню її особистості: не просто засвоєння знань, інформації про певні цінності у вигляді готових, наперед заданих норм, правил, принципів, а оволодіння ними шляхом активного обдумування, аналізу, критичних оцінок своєї поведінки і дій навколишніх. Загалом така організація педагогічної взаємодії ставить учнів у позицію “відкривачів” цінностей, котрі значною мірою стають суб'єктивно значущими. Важливим для них є й той момент, що знання-вартості здобуваються власними зусиллями. Крім того, така позиція великою мірою імпонує школярам будь-якого віку, оскільки суголосна групі найактуальніших соціально-психологічних потреб – самовизначенні, самореалізації й самоствердженні.

Враховуючи сказане, є підстави сформулювати гіпотезу, згідно з якою можна передбачити наявність тісної взаємозалежності між рівнем самоактивності учнів в оволодінні

суспільними цінностями та відношенням змісту останніх до їх актуальних соціально-психологічних потреб. Рівень такої самоактивності може зростати, по-перше, залежно від того, наскільки забезпечується можливість безпосередньої участі вихованців в апробації цінностей, їх трансформації, наданні їм нових смислових відтінків, тобто від того, якою мірою вони є “співтворцями” усупільнених цінностей; по-друге, залежно від того, наскільки повно вказані цінності включені у реальний життєвий контекст, себто чи близькі вони конкретному учневі внутрішньо, психодуховно.

Наші попередні дослідження різних аспектів морального виховання учнів, становлення їх самосвідомості та саморегуляції [1], показали, що учні будь-якого, навіть молодшого, шкільного віку спроможні не лише самостійно апробувати найпростіші правила моральної поведінки, а й самостійно творити їх, давати власні формулювання нескладних правил, зокрема тих, що визначають певні вимоги, дотримання яких конче потрібне для підтримки нормальних міжлюдських стосунків. Тим паче така діяльність доступна підліткам, а ще більшою мірою – старшокласникам.

Водночас фактичне забезпечення такої базової психолого-педагогічної умови у повсякденній виховній практиці часто стикається з майже нездоланною перепорою – спротивом, протидією вихователя. На жаль, переважна більшість педагогів, погоджуючись на словах з важливістю і можливістю надавати вихованцям право на самостійність, у реальній виховній роботі виявляють помітний консерватизм, небажання, психологічну неготовність відмовитися від своїх виняткових прав бути єдиним суб'єктом виховного впливу. Тому, говорячи про значущість перебудови педагогічного процесу, варто пам'ятати, що одним із складних соціально-психологічних моментів у ньому є подолання звички вихователя до суб'єкт-об'єктних стосунків, до переважно монологічних форм “взаємодії” з наступниками.

Подолання згаданого недоліку, безумовно, – складний і тривалий процес, оскільки має глибоке коріння у самій суті колишнього, та й значною мірою теперішнього, українського суспільства, якому притаманний елемент тоталітарності. Тут, крім цього, діють особливості національних традицій у вихованні – схильність до надмірної опіки над дитиною, надміру жорстке регламентування її поведінки, прагнення будь-що нав'язати їй думку й волю дорослого чи вихователя, домогтися від неї

визнання вічної “правоти” останнього. Прояви саме такого педагогічного ставлення вихователя до нащадків часто спостерігаємо не лише стосовно дітей молодшого шкільного віку, а й підлітків і навіть старшокласників.

Як бачимо, **об’єктом** пропонованого обговорення є внутрішньо зумовлена активність, тобто самоактивність учнів, яка спрямована на оволодіння суспільними цінностями, **предметом** – *динаміка рівнів цієї самоактивності* в оволодінні ними суспільними цінностями залежно від співвідношення між останніми та актуальними соціально-психологічними потребами. Окрім того, значне місце у предметі дослідження посідає з’ясування *психологічних механізмів*, що зумовлюють специфіку такої динаміки.

З огляду на психологічну сутність самоактивності, вважаємо, що найбільш доцільним контингентом досліджуваних є учні підліткового віку, хоча на різних етапах пошукування важливе значення має також з’ясування особливостей самоактивності на більш ранніх етапах особистісного становлення учнів, зокрема у молодшому шкільному віці, так само, як і у старшому. Передусім зупинимося на загально-теоретичних питаннях, а саме на проблемі. Одним із таких є питання про співвідношення моральності особистості та її свідомості, волі. До недавнього часу вважалося, що моральною є лише та поведінка, яка не вимагає від особи жодних вольових зусиль: моральне є, мовляв, не те, коли людина вчинила так, а не інакше тому, що вона подумала як саме їй діяти, а те, що вчинити інакше не могла, адже звикла чинити саме так.

Добре відоме твердження А.С. Макаренка про ту прірву між свідомістю і дією, яку слід заповнити звичкою. Зрозуміло, що звичка – вельми важлива складова людської поведінки загалом, у тому числі й моральної. Однак звичка – це тільки окремий момент моральної поведінки. Моральність не лише теоретично складна справа, а й на практиці вона теж відзначається фактично безкінечною багатогранністю, тому що життєві ситуації, стосунки людей є настільки неповторними, оригінальними, що у їх освоєнні чи опрацюванні людина не може задовольнятися виключно оперттям на ті чи інші звички, набір яких здебільшого завжди обмежений.

Особлива роль у становленні моральності, у розвитку особистості як самоактивного, відповідального суб’єкта, належить розвитку в неї здатності до мислення в категоріях моральності, здатності щоразу самостійно зважувати всі “за” і “проти”, зіставляти прояви добра і зла, справедливості й неправди і, таким

чином, наближатися до істини, глибокого усвідомлення справедливості й, відповідно до цього, діяти. Зважаючи на це, нас цікавили способи оволодіння цінностями, розвиток здатності до самовизначення й самореалізації, саморегуляції, формування адекватних оцінкових ставлень, світоглядних уявлень, оскільки всі зазначені утворення найтісніше пов’язані з розвитком в особистості самоактивності, з її становленням як відповідального суб’єкта усвідомленого повсякдення. Саме цим був зумовлений вибір головних аспектів експериментального вивчення самоактивності. Щонайперше треба було визначити критерії проявів самоактивності, динаміку та рівні її розвитку [див. 2]. Сподіваємося, що запропоновані нижче критерії самоактивності стануть у нагоді тим, хто займається питаннями практичної психології. Отож, мовиться про: а) прояви в учнів порівняно стійкого інтересу до певних ціннісних орієнтацій, усвідомлення їх значущості, життєвої необхідності; б) наявність позитивного настановлення на оволодіння певними цінностями, готовність до взаємодії з вихователем у напрямку, що уможливорює підтримку й реалізацію таких цінностей; в) здатність до саморегуляції поведінки відповідно до вимог, правил, норм, передусім тих, у яких відображено зміст значущих для учня цінностей; г) наявність потреби у самовдосконаленні згідно з певними суб’єктивно значущими цінностями і відповідними формами реалізації цієї потреби; д) спроможність до самостійного вибору, прийняття рішень, що зорієнтовані на реалізацію відповідних цінностей; е) вольові зусилля у реалізації певних вартостей у ситуаціях, котрі дають змогу учневі здійснити самостійний вибір.

Вочевидь названі критерії виявлення самоактивності школярів сформульовані узагальнено. Однак це не шкодить їх застосуванню, оскільки кожен з них може бути конкретизований стосовно конкретної ситуації й уточнений за допомогою деталізованих показників. Візьмімо, скажімо, останній критерій – докладання вольових зусиль у процесі реалізації певних суспільних цінностей у ситуаціях, що передбачають самостійний учинковий вибір. Якщо конкретизувати цей критерій, то доречно виокремити такі показники: 1) настійне, нездоланне (тобто таке, що не є наслідком навіювання, групового чи індивідуального тиску) обстоювання учнем тих чи інших норм, правил у дискусіях з навколишніми, наполегливе їх дотримання у буденній поведінці, що можна зафіксувати досить точно, але переважно в

конфліктних ситуаціях, які вимагають самостійного прийняття рішення і здійснення на його основі вчинкової дії; 2) здатність учня до певної тривалої діяльності чи визначеної лінії поведінки, у якій реалізується та чи інша суб'єктивно важлива для нього цінність (причому, наполеглива робота з метою допомогти комусь, захистити когось, відновити справедливість); відтак тут матимуть місце вияви послідовності й невідступності учня у дотриманні певних норм і відповідної цим нормам поведінки та діяльності; 3) інтенсивна внутрішня робота учня над собою, тобто здійснення ним певних самосуб'єктивних впливів задля вироблення бажаних духовних цінностей.

Опис можливих деталізацій критеріїв прояву самоактивності нескладно продовжити. Проте й з наведеного прикладу легко зрозуміти, що тут, як і в інших, попередніх критеріях, не може бути якоїсь математичної формули, котрій треба невідступно слідувати за всіх випадків експериментування. Вочевидь сам феномен самоактивності є досить складним, особливо щодо присутності в ньому елементу суб'єктивності. Та й функціонування активності процесне, у якому активізується перебіг найскладніших внутрішніх проявів ставлень особистості до вельми непростих, часто суперечливих, подій повсякдення.

Із сказаного випливають засадничі вимоги до побудови методик дослідження сутності самоактивності учнів, її проявів, рівнів розвитку, тенденцій становлення. Зрозуміло, що доцільним є застосування простого методичного інструментарію, скажімо, опитувальників, анкет, бесід тощо. За їх допомогою можна визначити прояви самоактивності за такими критеріями, як з'ясування міри стійкості інтересу учнів до тих чи інших ціннісних орієнтацій. Однак, в окремих випадках названі методичні засоби можуть виявитися недостатніми. Тому всі наступні критерії вимагають водночас обов'язкового створення експериментальних ситуацій, які моделювали б конкретні події, що стимулюють в учнів саморегуляцію поведінки з дотриманням певних норм, правил у контекстах діяльності, спілкування, вчинення.

Критерій, що стосується наявності потреби у самовдосконаленні, очевидно, не може бути використаний у згаданих ситуаціях. Прояви самоактивності щодо дотримання цього критерію можуть бути зафіксовані у тривалих спостереженнях за учнями, за їхньою поведінкою у різних життєвих ситуаціях. І далі, існування стійкої тенденції до самовиховання слушно з'ясувати у довірливих бесідах з учнями, у творах на задані теми тощо. Такі дані є вельми потрібними, оскільки самовиховання, самотворення — це завжди шлях або спосіб актуалізації духовних цінностей [див. детально 3]. У будь-

якому разі йдеться про доречність застосування цілого комплексу методик, методичних прийомів, що дадуть змогу проникнути у сутність досліджуваного явища, з'ясувати закономірності його становлення та розвитку.

Стосовно вольових зусиль як критерію самоактивності зауважимо, що він може бути застосований переважно в експериментально створюваних ситуаціях, які ставлять учнів перед необхідністю виявляти реальну самостійність, пошукову активність у виборі тих чи інших цінностей. Однак і тут доцільно використовувати тести, морально-поведінкові завдання, що пропонуються учням як вербальні моделі, тобто ставлять перед ними завдання здійснювати вибір не в конкретних, а в уявних ситуаціях. Отримані таким чином дані хоч і не є найголовнішими, однак можуть стати суттєвим допоміжним матеріалом на шляху до істини.

1. *Боришевський М.Й.* Моральність як продукт творчості й самотворення особистості // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей на Міжнар. наук.-практ. конф. — К., 1998.

2. *Боришевський М.Й.* (ред.) Психологія самоактивності учнів у виховному процесі. — К.: ІЗМН, 1998.

3. *Боришевський М.Й.* Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: Монографія. — К.: Академвидав, 2010. — 416 с.

АНОТАЦІЯ

Боришевський Мирослав Йосифович.

Обґрунтування принципу самоактивності у форматі прикладної психології.

У статті мовиться про провідні принципи психологічної науки, врахування яких потрібне в дослідженнях прикладного характеру. Основна увага приділяється принципу самоактивності, важливості його екстраполяції у контекст практичної психології, що значною мірою визначає рівень ефективності останньої.

АННОТАЦИЯ

Борышевский Мирослав Иосифович.

Обоснование принципа самоактивности в формате прикладной психологии.

В статье речь идет о ведущих принципах психологической науки, учет которых необходим в исследованиях прикладного характера. Основное внимание уделяется принципу самоактивности, необходимости его экстраполяции в контекст практической психологии, что в значительной степени определяет уровень эффективности последней.

ANNOTATION

Boryshevskyi Myroslav.

Substantiation of the Principle of Self-Activity in the Format of Applied Psychology.

In this article the key principles of psychology science, which should be considered for applied researches, are described. Main attention is paid to the principal of self-activity of a personality. The principle must be extrapolated in the context of practical psychology and it determines considerable extent of its efficiency.

Надійшла до редакції 10.01.2012.